

СТИЛЬ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ ПОДНІПРОВ'Я

(За матеріалами сучасних експедиційних досліджень)

За спостереженням М. Гоголя, Україна дзвенить піснями. Ця думка не могла не з'явитися у славетного письменника, який з дитинства милувався неповторною пісенною красою Полтавщини. Не випадково також, що саме тут народився і сформувався як національний маестро М. Лисенко. В його півторатисячному зібранні народних пісень переважають твори саме з Середньої Наддніпрянщини. Нащадки давніх полян, що проживали тут, віками створювали, накопичували і примножували пісенні скарби, збагачуючи їх культурними надбаннями сусідніх регіонів. У той же час чимало фольклорних творів з Наддніпрянщини мігрувало у західні регіони України.

Пісні з Наддніпрянщини складають своєрідний, надзвичайно самобутній історико-культурний шар. Зупинимось на найпоказовіших для цього регіону пісенних фольклорних творах та їх стильовій характеристиці.

Календарно-обрядовий фольклор найчастіше складає первинне ядро пісенної традиції з глибоким багатовіковим корінням. В Україні найдавніші його форми збереглися в архаїчних наспівах Полісся та Наддніпрянщини. Періодична тимчасова історико-політична ізоляція східної України від західної певною мірою припинила подальший розвиток гуртової обрядової унісонної пісенності (яка була найрозвиненішою саме на західноукраїнських землях) у басейні Дніпра на користь протяжної гуртової багатоголосної ліричної пісні. Тому при наявності на Наддніпрянщині найдавніших архаїчних зразків календарно-обрядового фольклору майже не зустрічаємо новотворів. Основна ж маса ігрових та хороводних веснянок припадає на Поділля та Прикарпаття („Воротар”, „Жельман”, „Чорнушка”, „Мак”, „Огірочки”, „Плетениця”, „Дзьобка” тощо). Природно, що запозичені твори фіксуються переважно на крайньому заході регіону.

Так, лише на правобережній Наддніпрянщині зафіксована ігрова веснянка „Царівна”, яка має тут регіональну версію з наспівом, близьким до найдавнішої східнослов'янської веснянки „Просо”, щоправда, з подрібненням початкових тривалостей ритмоструктури „Проса”. На відміну від східноподільських варіантів, „Царівна” сприймається як генетичний варіант „Проса”.

Західноукраїнський „Воротар” має свою подніпровську версію – ігрову веснянку „Король”. В обох іграх беруть участь дві протидіючі групи (антифон): одна хоче пройти, інша не пускає. В „Королі” додається мотив побоювання Короля. Наспіви „Короля” з Чернігівщини та Полтавщини мають багато спільних рис з волинськими варіантами „Мостів” та „Воротаря”, наспіваних Лесею Українкою К. Квітці. Вони побудовані на основі повторення архаїчної поспівки-формули, що разом з мозаїчністю архітектоники наспіву, притаманне ігровим веснянкам взагалі. „Король” поширений на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Вороніжчині і є переважно подніпровським явищем. На заході подніпровського регіону трапляються варіанти ігрової веснянки „Ягілочка” – східноподільської версії „Білоданчика” (або „Подоляночки”). В них спостерігається подальша ліризація наспіву „Білоданчика” до мелодраматизму „стогнутих” інтонацій збільшеної секунди.

Наспів „Перепілочки”, поширений на значній території центральної та східної України, у варіантах з Наддніпров'я має вузький звуковий діапазон. На Наддніпрянщині та чернігівському Поліссі поширені веснянки землеробської тематики: про вирощування гречки (Чернігівщина, Полтавщина), вівса (Чернігівщина, Полтавщина, Черкащина), проса (Київщина). Деякі з цих пісень мають родинно-побутову тематику.

На Правобережжі побутує подніпровський варіант „Маку”, в якому (на відміну від західноукраїнських варіантів) співається тільки великий приспів, а діалог учасників виконується речитативом. „Мозаїчна” мелодія приспіву має кілька локальних варіантів, які різняться ладовим нахилом (так, наспіви з Київщини мажорні). Архітектоніка наспіву подібна до „Білоданчика” та „Жельмана”: двом початковим, більш розгорнутим інтонаціям АА протиставляється ряд повторень однієї дрібнішої (ВВ), яка співається певну кількість разів, залежно від кількості рядків тексту, плюс загальне кадансування (С) на словах „Станьте ви у ряд, тут буде мак” (або інших). Таким чином, утворюється строфа-тирада, подібна до весільних пісень.

Основою формотворення веснянки „Кізлик” з Наддніпров'я та східного Поділля є формульне

повторення двох інтонацій АВ у мажорному пентахорді, при цьому рідко трапляється тонічне завершення фраз. Мелодія належить до розряду моторних.

Якщо ігрові веснянки побутують переважно на Поділлі, Прикарпатті та західному Поліссі, то основна територія поширення хороводних і танкових – Наддніпрянина, частково Волинь і Поділля. Якщо „Огірочки” – зразок „танкоплетення” із західних областей, то „Шум” – із східних, зокрема, із Наддніпрянини. На Правобережжі побутує, крім того, „Плетениця”, близька до російської пісні „Заплетися, плетень”¹. Наддніпрянина, Поділля та Волинь – основна територія поширення „Кривого танцю”, який скрізь має єдиний МТ (мелодичний тип). Він має переважно мажорний нахил ладу, ритміку, що відбиває рівномірне крокування учасниць танцю, але головною ознакою „Кривого танцю” можна вважати його інтонаційну схему, закінчення фраз якої мають значення регіонального індикатора на Полтавщині, Київщині та Вінниччині: ладові константи IV–I.

Давніші за ігрові – закличні веснянки – більш характерні для подніпровського регіону. Серед них пісні „Весна красна, що ти нам принесла?”, „Ой весно, весняночко, де твоя дочка паняночка?”, але найпоширеніша „Весняночко-паняночко, де ти зимувала?”, варіанти якої зафіксовано переважно на Лівобережжі. Архаїчне звучання гетерофонного полтавського багатоголосся повертає слухачів та виконавців до язичницьких часів та вірувань.

На Наддніпрянині також активно побутують ліричні веснянки родинно-побутової та любовної тематики. Деякі пісні, залежно від території побутування, змінюють свою календарну приуроченість. Так, пісня „Ой вербо, вербо, вербице” (парубку пора женитися, а дівчина ще не підросла) виконується на Київщині та Полтавщині як веснянка, на Житомирщині – як клечальна або петрівчана, на Поділлі – як купальська або петрівчана. Клечальні (гряні, русальні) пісні взагалі не типові для подніпровського регіону.

Петрівчани та купальські пісні на Наддніпрянині, як і в сусідніх регіонах, складають єдиний цикл за тематикою та мелодичними особливостями наспівів. Тут зафіксовані всі основні сюжети петрівчаних пісень: „Ой петрівочко, мала нічка”, „Ой петрівня зозуленька”, „Ой Петре, Петре, Іване”. На противагу ліризованим, „осучасненим” подільським наспівам, записи з Лівобережної Наддніпрянини зберігають більше архаїчних рис, які в поєднанні з особливостями гуртового протяжного співу утворюють неповторне звучання. В той же час тут чітко простежується ритміка основного купальсько-петрівчаного наспіву, який має міжрегіональне поширення: eeee q eeq eq, хоча й у дещо видозміненому вигляді. На Чернігівсько-Сумському Поліссі та Київщині поширені найархаїчніші купальські пісні як щодо тексту (переважно обрядові з характерним приспівом „Іване, Йвашеньку”, „Купала на Йвана”), так і щодо наспіву.

На Наддніпрянині і прилеглих територіях Волині та Поділля зафіксовані косарські пісні, переважно з таким початком: „Зажирилася бідная удівонька” та „Косарі косять, а вітер повіває”. Пісня має два родинно-побутових сюжети: а) вдова журиться за своїми дітьми; б) козак покидає дівчину. Широкий діапазон мелодії, розспіваної та орнаментованої на Київщині та Полтавщині, пожвавлені наспіви з Житомирщини мають єдину ритмомелодичну модель. Віршовому розмірові 5+7 відповідає ритміка колядкового типу: eeee q | eeee q q.

Наспіви подніпровських жнивварських пісень близькі до весільних, але повністю не тотожні з ними. Однією з найпоширеніших тут є мелострофа, в основі якої лежить інтонаційна будова aa1vv1 з віршем 7+7:5+5 (або 8+8:6+6) та ритміка: eeeeeeq | eeeeeeq0 eeeeeh | eeeeeh (пісня „А вже сонце котиться”). На Подніпров’ї поширені також жнивварські пісні з віршовим розміром 4+3+3 („Ой літає соколонько по полю”, „Ой на гору, женчики, на гору”, „Обжиночки, паночку, обжинки” тощо.).

Серед щедрівок найбільшу групу складають твори з ритмоформулою 4+2: eeee q q, яка варіюється залежно від регіональної традиції. Рефренний варіант такої щедрівки записав М. В. Лисенко на Полтавщині². Рефрен „Щедрий вечір, добрий вечір” трапляється у багатьох щедрівках цієї групи з Наддніпрянини, Полісся, Причорномор’я: „А в нашого дядька”, „Ой там, за горою”, „Васильова мати”, „У Єрусалимі рано задзвонили”. На Наддніпрянині та у прилеглих регіонах побутують колядки з рефреном „Радуйся, радуйся, земле, Син Божий народився” з релігійними та світськими сюжетами. Цей рефрен має самостійне значення і може майже вільно додаватися до будь-якого рядка колядки, що закінчується нестійким звуком (колядки „Ой у саду, саду”, „Добрий

вечір тобі, пане господарю”, „Пане господарю, на твоєму дворі”, „Що в пана Федорка”). Тут же поширені колядки з рефреном „Славен еси”. Більшу частину їх складають варіанти давньої колядки про трьох товаришів: сонце, місяць і дощ. Цікаво, що з рефреном „Радуйся” поєднуються переважно щедрівкові шестискладовики, а з рефреном „Славен еси” – колядкові п’ятискладовики.

Серед колядкових п’ятидольників, які побутують на Подніпров’ї, найпоширеніший подвійний 5+5 з чотиридольним рефреном „Святий вечір” або „Ой дай, Боже”. З ним співаються колядки „Ой рано, рано кури запіли” (у широкому діапазоні мажорного октавного ладу з закінченням рефрену на V щаблі), „Ой гула, гула (зажурилася) крутая гора” (колядка дівчині, з християнськими мотивами у вужчому діапазоні з перевагою мінорного нахилу), „Ой красна, рясна в лузі калина”.

Другий найпоширеніший колядковий п’ятидольник утворює пісенний тип із стійким співвідношенням компонентів мелодико-поетичної будови: вірш 5+5+3:5+5+2(3), текст AR, наспів АВ. Цікаво, що територія побутування цього колядкового пісенного типу охоплює Чернігівсько-Сумське Полісся, Полтавщину, а потім, минаючи правобережну Наддніпрянщину, поширюється на весь подільсько-карпатський регіон та Волинь.

Серед різдвяних колядок найпоширеніші на Волині, Наддніпрянщині та Правобережній Україні колядки „Нині радість стала”³ та „Нова радість стала”⁴. Вони мають стійкий до варіювання наспів з характерним затриманням мелодії на ввідному тоні гармонійного мінору, складочисловою модифікацією колядкового п’ятидольника: eeq. eq h :

♩ = 60 Спокійно

Ни-ні ра - дість ста - ла, я - ка не бу - ва - ла,

над вер-те - пом зо - ряяс - на сві-то - ві за - ся - ла.

На Чернігівщині та Полтавщині поширена гумористична колядка про Савку, який вмер⁵, а також численні дитячі колядки: „Щедрик-ведрик”, „Щедрівочка щедрувала”, „Бігла теличка”. Усі вони у своїй основі мають принцип речитативного скандування (дещо середнє між співом та речитативом), що характерно для дитячого фольклору.

Основу української весільної пісенності за територією поширення, стрункою архітектонікою пісенного циклу, його драматургічною завершеністю, за ступенем впливу на мелодіку обрядового фольклору сусідніх регіонів складають пісенні традиції центральної України, зокрема Середньої Наддніпрянщини. Класичним прикладом запису весільного обряду з текстами пісень та мелодіями можна вважати запис Чубинського–Лисенка у с. Бориспіль Переяславського повіту Полтавської губернії⁶. Як і у більшості українських пісенних традицій, на Подніпров’ї переважна частина весільних пісень співається з двома основними типовими наспівами. З першим – протяжним наспівом-тирадою, в основі якого лежить повторення святкової інтонації-формули, співається приблизно половина усіх весільних пісень. Він має один (на повторенні першого рядка тиради) або два (додатково на спеціальних словах типу „У садочку дві квіточки”) зачини.

Другий – основний типовий наспів, з яким співається приблизно четверта частина усіх текстів весільних пісень, має в основі чергування двох контрастних формульних інтонацій із загальним кадансуванням в кінці пісенної тиради. Частина текстів весільних пісень співається з мелодіями, в основі яких лежить ритмоформула 4+3: eeeeeq q q або 6+3: eeeeeeq q q, будова яких завжди

трифразна, з поетичною строфою типу ААВ (трирядкова з повторенням першого рядка).

Великого значення в Центральній і, особливо, в Лівобережній Україні набувають ліричні весільні наспіви як другорядні типи (з ними також співається певна кількість весільних текстів). Вони мають строфічну будову (на відміну від тирадної основних типових наспівів), переважно мінорний нахил ладу, закінчення півперіодів (ладові константи) на VII–I, II–I, рідко на I–II або I–I щаблях⁷:

Музична партитура з українськими текстами:

За-сві - ти, ма - ти, свіч - ку, по-став на сто-лі,
 а я бу - ду ди-ви - ти - ся, чи па - ра ме - ні.
 Ой чи па - ра ме - ні ... За - сві - ти ла
 ма - ти свіч - ку, не - яс - но го - рить ...

Картографування весільних наспівів показало, що до подніпровського регіону весільної пісенності належать такі області: Київська (крім крайньої півночі), невелика частина південного сходу Чернігівської, південний захід Житомирської, східна частина Вінницької, Черкаська та Кіровоградська (крім крайнього півдня). В той же час північна частина Полтавської області належить до східнополіського, а південна – до слобожанського регіону.

Та найбільшого розквіту і самобутності на Подніпров'ї набула позаобрядова пісенна епіка і особливо лірика. Найяскравіше тут проявилися риси подніпровського виконавського стилю, традиції протяжного пісенного стилю. Але останній притаманний лише частині репертуару народних співаків Наддніпрянщини. У цьому регіоні переплелися, історично нашарувалися різноманітні пісенні стилі, утворився багатий репертуар не тільки із суто місцевих фольклорних творів, але здебільшого із запозичених, які мають загальноукраїнське поширення, або побутують у сусідніх регіонах. Розглянемо найхарактерніші фольклорні твори, найбільш яскраво виражені побутуючі тут пісенні стилі, їхні основні характеристики.

Пісенна епіка Наддніпрянщини також може розглядатися як багаточарове, полістильове явище. З одного боку, тут поширені твори, типові для всього українського загалу або спільні подільсько-подніпровські, волинсько-подніпровські. До останніх належать найдавніші балади про кохання та родинні стосунки: парубка, який кохав одночасно двох або трьох дівчат, забито („Ой чий то воли по горі ходили?“, „Ой у полі жито, копитами збито“); сестра отруєє брата за намовою коханка („Сербин“); стрілець убиває голуба, голубка („Ой там, на горі, ой там, на крутій“)⁸:

♩ = 62 Протяжно

Одна

1. Лю-би - ла хлоп - ця з вось-мо - го ро - ку.
2, 6

Всі

йо - му слу - жи - ти пів-то - ра ро - ку,
йо - му слу - жи - ти пів-то - ра ро - ку.

Балади пізнішого походження найбільше відповідають стильовим рисам подніпровського багатоголосого співу.

Значним стильовим розмаїттям відрізняються саме ліричні родинно-побутові та любовні пісні, які репрезентують в українській пісенності порівняно пізній шар. Найчисленнішу групу цих фольклорних творів складають записи строфічних пісень з розспіваною мелодикою, характерні для центральних областей України, зокрема для подільського, волинського та слобожанського регіонів. Це пісні: „Щось у лісі зашуміло” (козак від’їжджає, заповідаючи дівчині підрости); „Вже сонце низенько” (про кохання дівчини до одруженого); „Зелений дубочок на яр похилився” (син просить матір одружити його, вона натомість радить йому купити коня і говорити до нього); „Ой ти, вишенько, ти, черешенько” (полюбовник просить у дівчини дозволу одружитися з іншою); „Як приїхав мій миленький з поля” (парубок шле до коханої сватів і слухає під вікном, що вона казатиме); „Ой бочечка, бочечка дубовая” (радість зустрічі милих після нетривалої розлуки); „Із-за гори та вітер повіває” (мати розпитує у заміжньої дочки про її життя); „Ой дурна була нерозумная” (старий чоловік готує молодій жінці нагайку); „Ой сяду я край віконечка прясти” (чоловік цілує чужу жінку, своїй готує нагайку); „А мій батько – світ, зав’язав мені світ” (жінка чує під вікном розмову свекрухи та чоловіка); „Зелений дубочок на яр похилився” (козак шукає долі); „Із-за гори кам’яної голуби літають” (жінка шкодує про втрачені літа).

Порівняно невелика група пісень відбиває тематику та стильові особливості співу козацької доби: „Закувала зозуленька” (козаки просять у вдови дозволу подивитися на її дочку); „Як у саду, так і в лісі” (козак від’їжджає, заповідаючи дівчині рости) з маршовою мелодією; „Ой піду я понад лугом” (чоловік нарікає на негарну жінку); „Ой дівчина сіни мила” (мати здогадується про кохання дівчини до козака, але не хоче нелюбого зятя) з танцювальними наспівами.

Пізніші нашарування у пісенній ліриці у вигляді сільського романсу простежуються у секвенційних наспівах пісень „Ой у полі криниченька” (парубок залицяється до дівчини, яка несе відра з водою); „Ішли воли із діброви”, „В кінці греблі шумлять верби” (козак покидає дівчину).

Та найпоказовішими серед усієї сукупності пісенної лірики Наддніпрянщини є поширені тут зразки протяжної гуртової пісні: „Ой походжено та поброджено” (дівчина бідкається на нелюбого чоловіка, якого їй вибрала мати); „Сади мої, сади зелені” (милий кохав, а тепер покидає, бо в нього є жінка); „Понад нашим яром пшениченька ланом” (не по правді живе козак з дівчиною, зраджує їй з іншою); „Котилася ясна зоря з неба” (дівчина журиться: хто проведе її додому?).

Ці пісні, як і решта загальнопоширених, але таких, що на Подніпров’ї побутують у стилі протяжної пісні, мають оригінальну однорядкову строфу, остання фраза якої повторюється і служить зачином до наступної (прийом конкатенації). Таким чином утворюється ланцюгова

1961 р. н. (нар. у Вірменії, с. Атарбенян Ечміадзінського р-ну, фельдшер-ветеринар, приїхала в с. Богородичне 1994 р., вийшла заміж за українця).

4 НОВА РАДІСТЬ СТАЛА, ЯКА Й НЕ БУВАЛА. – Зап. 18 серпня 1992 р. у с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. від Стеценко Ганни Степанівни, 1939 р. н., Миколаєнко Надії Миронівни, 1942 р. н., Пуш Наталі Онуфріївни, 1929 р. н., Тимошенко Олени Омелянівни, 1949 р. н. (заспіває).

5 Українські народні мелодії / Зібрав Климент Квітка. – К., 1922. – С. 186.

6 Весілля: У двох книгах: Кн. 1 / Упор. текстів, примітки М. М. Шубравської, нотний матеріал упор. О. А. Правдюк. – К.: Наукова думка, 1970.

7 ЗАСВІТИ, МАТИ, СВІЧКУ. Весільна. – Зап. 27 липня 1980 р. у с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. від Котелевської Килини Пилипівни, 1891 р. н., Здоровець Олександр Архипівни, 1911 р. н., Задніпровської Марії Гаврилівни, 1920 р. н., Чередниченко Г. І., 1901 р. н., Орел О. П., 1913 р. н., Баляси П. М., 1912 р. н. – ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 470, арк. 125–126.

8 ОЙ ТАМ, НА ГОРІ, ОЙ ТАМ, НА КРУТІЙ. – 07-КБ-04. Зап. 14–15 серпня 1992 р. у с. Іванківці Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. від Демченко Віри Микитівни, 1929 р. н., Демченка Максима Семеновича, 1930 р. н. (чоловік), Бабенко Надії Іванівни, 1948 р. н., Шаповал Любові Денисівни, 1931 р. н., Дубиніної Євдокії Яківни, 1934 р. н., Рубана Петра Михайловича, 1925 р. н. Чоловічі голоси дублюють нижній жіночий голос. Співається у супроводі баяну.

9 ЛЮБИЛА ХЛОПЦЯ З ВОСЬМОГО РОКУ. – 07-КБ-10. Зап. 14–15 серпня 1992 р. у с. Іванківці Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. від Демченко Віри Микитівни, 1929 р. н., Демченка Максима Семеновича, 1930 р. н. (чоловік), Бабенко Надії Іванівни, 1948 р. н., Шаповал Любові Денисівни, 1931 р. н. Через деякий час ця пісня була записана у супроводі баяну від цього ж колективу, до якого приєдналися Дубиніна Євдокія Яківна, 1934 р. н. та Рубан Петро Михайлович, 1925 р. н.

10 ОЙ ПОХОЖЕНО. – 11-РЛ-10. Зап. 16 серпня 1992 р. у с. Мошорино Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. від Дегейко Олени Гаврилівни, 1924 р. н. (виводить), Баланенко Євгенії Максимівни, 1929 р. н., Зайченко Валентини Олексіївни, 1925 р. н., Бруцької Євдокії Павлівни, 1925 р. н. (заспіває). Незважаючи на те, що запис має дефекти, це цікавий зразок протяжного багатоголосого співу.

м. Київ